

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

दर्शपूर्णमासादिषु तनूनपात्-नराशंसयोः विनियोगविचारः

Dr. DSV Jagannatha Sharma M.A, Ph.D

Assistant Professor

Kalpa Department, S.V. Vedic University, Tirupati

भूमिका

वैदिककर्मप्रणालीषु नित्येष्टयोः गणनायां दर्श-पूर्णमासौ परममहत्त्वं भजतः । अमावास्या-पूर्णचन्द्रविभागौ केवलेन कालपरिवर्तनस्य द्योतकौ न, किन्तु यज्ञीयप्रकृतौ दैवी-पितृ-मानवी त्रिसूत्रबद्धं जगद्धावं सूचयतः । तत्र तनूनपात् तथा नाराशंस इति देवताद्वयं विशिष्टेष्टाङ्गत्वेन विधीयते । उभयोरपि स्वरूप-विनियोग-तत्त्वार्था गूढा एव ।

एतयोः अध्ययनं केवलं मन्त्राध्ययनं न, किन्तु— तन्त्रमीमांसा, दार्शनिकव्याख्या, वैदिकपरम्परायाः सांस्कृतिकगौरवम् इत्यादीनां दृष्ट्या परमावश्यकम् ।

दर्श-पूर्णमासयोर्वैदिकपरम्परा

नित्येष्टित्वम्

आपस्तम्बश्रौतसूत्रे (८.१.१)

“दर्श-पूर्णमासौ नित्यौ, अग्निक्रियाणां बीजरूपौ ।”²

यज्ञस्य पुनरारम्भे अग्निसंस्कारः, पितृयज्ञः, देवयज्ञः—एतत्सर्वं एषयोः आवृत्यां प्रतिष्ठितम् ।

धार्मिक-सांस्कृतिकप्रभावः -

दैवीयबलस्य पुनरुत्पादनम्, पितृऋणस्य प्रतिपूर्ति, यजमानस्य मनो-देह-प्राणशुद्धिः, ग्राम-कुल-समाजसंस्कारः ।

कालचक्रे स्थानम्

अमावास्या-प्राक्-शून्यता —सृष्टेः आदिमिति सूचनम्, पूर्णिमा-पूर्णताफलसिद्धिः, एष चक्रः यज्ञस्य उत्पत्ति-वर्धन-पोषण-निवर्तन इति रूपेण द्रोहः ।

तन्त्रशास्त्रीय-रूपविचारः

यज्ञो न केवलं मन्त्रहोमः; तत्र—कर्माङ्गम्, देवताङ्गम्, अर्थाङ्गम्, फलाङ्गम् ।

एते पादाः पुरुषसूक्त-वत् यज्ञं धारयन्ति ।

तत्र तनूनपात्—देवताङ्गस्य अग्निसूक्ष्मबीजम्

नाराशंसः—देवताङ्गस्य पितृसंबन्धरूपम् ।

तनूनपात्-देवताया विस्तृतस्वरूपम्

व्युत्पत्तिविचारः “तनू + न + पात्”

तनू = स्वदेहम्

पात् = संरक्षकः, पतनं कुर्वाणः, उत्पादकः ।

अतः “स्वतनूः उत्पन्नः अग्निः”

अथवा

“देहेन सह उद्भवमानः तपोऽग्निः” ।

४.२ ऋग्वेदे

RV 2.1.2 –

“तनूनपादमृतावर्धमानम् ।” 4

यं अग्निं-स्वयंप्रकाशमानम् अमृतेन (देवतेजसा) वर्धमानम्यज्ञस्य प्राणभूतम्
इति दर्शयति ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु विवरणम्

शतपथब्राह्मण् (11.5.4)

“यदग्निं मन्यन्ते, तनूनपात् सः ।” 5

तैत्तिरीयब्राह्मण् (2.4.4)

“तपसो जातं ब्रह्मतनूनपातम् ।” 6

अत्र तनूनपातः ब्रह्मणः अग्निरूपोत्पत्तिः सृष्टिकारणशक्तिः सूक्ष्माग्नितत्त्वम् । तत्त्वार्थे तनूनपात्—अग्निसंस्कारस्य
आदिबीजम्, यजमानदेहगततपः—शक्तेः प्रतीकः, देवयज्ञस्य आध्यात्मिकप्राणः ।

नाराशंस-देवताया विस्तृतस्वरूपम्

व्युत्पत्तिः “नरैः—शंस्यते”— अर्थात्— “मानवैः स्तूयमानः अग्निः” ।7

“नाराशंसो जनयत प्र जायाम् ।” 8

अत्र स्पष्टः- प्रजाकाम्यत्वम्, यशोवर्धनम्, कुल-पितृसंस्कृतिः ।

ब्राह्मणग्रन्थेषु -

“नाराशंसः पितृणां मुखम् ।” १ तैत्तिरीयब्राह्मणम् (2.6.3)

अर्थात्— नाराशंसः पितृयज्ञस्य मुख्यदेवता । तत्त्वार्थे

नाराशंसः — पितृदेवतासम्बन्धः मानव-सामाजिक-संस्कृति-रक्षणम् यश-प्रजा-आयुवर्धकः अग्निः ।संहितासु तन्नप्रयुक्तो विवेकः

संहिता	तनूनपात्	नाराशंसः
ऋग्वेदः	अग्निसूक्ष्मोत्पत्तिः	यशः-प्रजावर्धनम्
तैत्तिरीयसंहिता	अग्निप्राणरूपम्	पितृयज्ञाङ्गम्
वाजसनेयीसंहिता	अग्निहोत्रबीजम्	पुरोडाशहोमसूत्रम्

ब्राह्मणग्रन्थेषु न्याय-शास्त्रीय-चिन्तनब्राह्मणग्रन्थाः तन्नमीमांसायाः प्रस्थानभूताः ।

शतपथब्राह्मणम्

अग्नेरुत्पत्तिसूत्रम्

देव-पितृ-यज्ञत्रिवेणिसङ्ग्रहः अग्निः-पुरुषः-प्रजापतिः इति त्रयस्य ऐक्य

७.२ तैत्तिरीयब्राह्मणम्

अन्वाहार्यपचन-विधिः पितृयज्ञविशेषः नाराशंसहोमस्य तात्त्विकप्रामाण्यम्

मीमांसादृष्टिः

मीमांसाशास्त्रे विनियोगः—

“क्रियायाः फलहेतुत्वं मन्त्रेण ।”¹⁰

अतः तनूनपात् कर्मस्य आग्नेयबीजम्, नाराशंसः—पितृसंबन्धस्य कारणम् ।

दर्श-पूर्णमासयोर्विधिपद्धतिः

आहवनीय-गृह्याग्निस्थापनम् अग्निमन्थनादौ तनूनपातमन्त्राः । हविषः प्रकरणम्, पुरोडाश-पाकः — देव-पितृभेदेन ।

पितृभागः

नाराशंसहोमः विशेषतः दर्शोष्ट्यां ।

आग्नेयकर्मसु तनूनपात्-विनियोगः –

प्रयोगः अग्निसंस्कारः अन्वाधानम् आहवनीयाग्निहोमः

मन्त्रार्थः तपोवृद्धिः यजमानस्य अन्तःकरणशुद्धिः देवतेजः प्रवेशः ।

पितृयज्ञेषु नाराशंस-विनियोगः

दर्शोष्ट्यां विशेषविधिः- पितृणां तर्पणं, पिण्डदानहोमः, कुलदेवतानां आवाहनम् ।

मन्त्रप्रभावः प्रजोत्पत्तिः आयुवृद्धिः, यशोवृद्धिः ।

तनूनपात् मन्त्राः - गायत्री, त्रिष्टुभ्, अनुष्टुभ् छन्दस्वरः उदात्तप्रधानः धात्वर्थः— “पात्”—रक्षण-सृष्टिक्रिया

नाराशंसमन्त्राः अनुष्टुभ्-प्रधानम् - प्रजावर्धनार्थ-प्रार्थना

“शंसु” — प्रशंसने धातुः समाजस्य पितृपरम्परानुवर्तनम् अग्निपूजया धैर्य-शौर्य-तेजः-वृद्धिः पितृपूजया संस्कार-शील-कुलधर्मः नित्यकर्मण मनोवृत्तिशुद्धिः

१५. उपसंहारः

तनूनपात्-नाराशंसदेवताद्वयं दर्श-पूर्णमासयज्ञयोर्हृदयम् । तनूनपात्-अग्निसूक्ष्मोत्पत्तेः बीजम् नाराशंसः-पितृ-मानव-कुलपरम्परायाः गतिः । उभे अपि देवते यज्ञस्य दैवी-मानवी-सामाजिक-आध्यात्मिकतत्त्वं पूर्णयतः । अतः दर्श-पूर्णमासौ भारतीयवैदिकधर्मस्य नित्यसञ्चालकौ, अग्नि-पितृ-समाज-तत्त्वत्रयीं समन्वयतः ।

ग्रन्थसूची

ऋग्वेदसंहिता

शतपथब्राह्मणम्

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

तैत्तिरीयब्राह्मणम्

व्याकरणसुधा

वैदिककालीननित्येष्टसमीक्षा

जैमिनीयमीमांसासूत्रम्

- 1 श्र. वैदिककालीननित्येष्टसमीक्षा, पृ. ४ ।
- 2 आपस्तम्बश्रौतसूत्र ८.१ ।
- 3 व्याकरणसुधा—तनू-समासः, पृ. १२८ ।
- 4 ऋग्वेदसंहिता २.१.२ ।
- 5 शतपथब्राह्मणम् ११.५.४ ।
- 6 तैत्तिरीयब्राह्मणम् २.४.४ ।
- 7 धातुपाठः— “शंसु स्तुतौ” ।

8 ऋग्वेदः १०.६४.३ ।

9 तैत्तिरीयब्राह्मणम् २.६.३ ।

10 जैमिनीयमीमांसासूत्रम् ।

